

„LABOR OMNIA VINCIT IMPROBUS”

ETOS PRACY
W LITERATURZE I KULTURZE
– WYBRANE UJĘCIA

**„LABOR OMNIA
VINCIT IMPROBUS”**

**ETOS PRACY
W LITERATURZE I KULTURZE
– WYBRANE UJĘCIA**

ANALECTA LITERACKIE I JĘZYKOWE

tom X

Rada redakcyjna serii wydawniczej

Katarzyna Kaczor-Scheitler

Magdalena Kuran

Michał Kuran (zastępca redaktor naczelnej)

Małgorzata Mieszek

Krystyna Płachcińska (redaktor naczelna)

Maria Wichowa

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

„LABOR OMNIA VINCIT IMPROBUS”

**ETOS PRACY
W LITERATURZE I KULTURZE
– WYBRANE UJĘCIA**

**POD REDAKCJĄ
MICHAŁA KURANA**

**PRZY WSPÓŁPRACY
ALEKSANDRY GOSZCZYŃSKIEJ**

Michał Kuran — Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Polskiej i Logopedii
Zakład Literatury Dawnej, Edytorstwa i Nauk Pomocniczych
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

Aleksandra Goszczyńska — Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Polskiej i Logopedii
Zakład Literatury Dawnej, Edytorstwa i Nauk Pomocniczych
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Tadeusz Błażejowski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Michał Kuran

INDEKS

Aleksandra Goszczyńska

KOREKTA

Michał Kuran, Aleksandra Goszczyńska i Zespół Autorów

KOREKTA TECHNICZNA

Anna Sońta

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie na okładce: fot. Michał Kuran

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Authors, Łódź 2019

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07764.16.0.K

Ark. druk. 13,625

ISBN 978-83-8142-437-0

e-ISBN 978-83-8142-438-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

Spis treści

MICHAŁ KURAN, Etos pracy w literaturze i kulturze — wprowadzenie do tomu studiów	7
MICHAŁ KURAN, Praca w literaturze od antyku po koniec XVII wieku — wybrane ujęcia	63
ALEKSANDRA GOSZCZYŃSKA, Szesnastowieczne spojrzenie na niewolną pracę chrześcijan w Imperium Osmańskim	99
KATARZYNA OSSOWSKA-KULIŃSKA, O ciężkiej pracy w drodze do celu. Elementy warsztatu reportera Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki oraz Ryszarda Kapuścińskiego — „cesarza reportaży”	115
PAULINA POTERAŁA, Praca w kopalni soli na początku XVII wieku według poematu <i>Muza gór wielickich</i> Andrzeja Loeaechiusa	127
MAGDALENA GÓROWSKA-MITRUS, Józef Morelowski jako dydaktyk, perfekcjonista i literat cyzelator	135
MARTA KŁAK -AMBROŹKIEWICZ, „Bierzcie więc przykład ze mnie, bierzcie otuchę z mej pracy”	151
ANNA FRANKOWSKA, Motyw pracy jako główne źródło przedstawień malarskich w realizmie społecznym II połowy XIX wieku	161
MICHAŁ SADOWSKI, Praca jako źródło szczęścia w <i>Błogosławieństwie ziemi</i> Knuta Hamsuna. Moralizatorstwo i dydaktyzm powieści	169
MONIKA URBAŃSKA, Terapia, splendor, sens bytu — praca w życiu Jana Lechonia	179
ŁUKASZ WRÓBLEWSKI, Praca i emocje w <i>Notatkach o skandalu</i> Richarda Eyrego	191
Ilustracje.....	201
Indeks osób	205
Indeks postaci	215

ETOS PRACY W LITERATURZE I KULTURZE
— WPROWADZENIE DO TOMU STUDIÓW

Tytuł obecnego tomu otwiera cytata z *Georgik* Wergiliusza, poematu dydaktycznego sławiącego pracę na roli: „Labor omnia vincit improbus” (I, 145–146), czyli „[...] zaciekła zdobywa / Wszystko praca”¹ albo też, ujmując przekład inaczej, uporczywa bądź **ustawiczna praca zwycięża wszystko**². Sentencja ta podkreśla szczególną wartość wysiłku, serca i oddania, jakie w pracę wkładać winien człowiek, ponieważ przez nią osiąga on upragniony cel: czy to będzie wolność, bogactwo, godziwe utrzymanie, realizacja marzeń, szczęście, zdobycie pożądaných umiejętności, wiedzy, czy też dokonanie czynu godnego chwały i pamięci potomnych, a przez to uzyskanie nagrody — zaspokojenie pragnienia sławy i zdobycie satysfakcji. Praca może być środkiem do celu, może być też celem sama w sobie. Według Wergiliusza praca wpływa na człowieka pozytywnie: kształtuje surowość obyczajów, hart ciała i ducha, pobożność i uczciwość. Słowa te wskazują na jej niebywałą siłę, na tkwiący w niej nieograniczony potencjał. Nie zawsze jednak praca wywołuje tak pozytywne konotacje. Bywa, że nie przynosi satysfakcji, zwłaszcza gdy jest wykonywana pod przymusem. Czasami praca pokonuje i niszczy wykonawcę. Bez względu na okoliczności, praca jako treść życia większości ludzi, ale też temat obecny wielorako w literaturze, wydaje się warta oglądu w swych różnych formach i odsłonach.

Praca postrzegana może być jako wysiłek fizyczny (nietwórczy) rolnika, robotnika, rzemieślnika, żeglarza, ale też jako duchowy trud artysty: pisarza, malarza, rzeźbiarza czy muzyka, ponadto jako myśl i działanie inżyniera, lekarza oraz nauczyciela. W pierwszej kolejności praca służy zdobyciu pożywienia, wytworzeniu odzienia i dóbr niezbędnych do funkcjonowania spersonalizowanej jednostce, potem też całej

* dr hab. prof. UŁ Michał Kuran — pracownik Instytutu Filologii Polskiej i Logopedii Uniwersytetu Łódzkiego, kierownik Zakładu Literatury Dawnej, Edytorstwa i Nauk Pomocniczych. Jego zainteresowania badawcze obejmują literaturę polską od drugiej połowy XVI do połowy XVIII wieku. Jest to twórczość okolicznościowa świecka i religijna poezja i proza, epika staropolska, pamiętniki i kroniki, jak też podręczniki epistolografii. Interesuje go tematyka orientalna i staropolska genologia. Prace poświęcał między innymi twórczości Samuela Twardowskiego, Marcina Paszkowskiego oraz Aleksandra Gwagnina.

¹ Wergiliusz, *Georgiki*, przekł. i objaśn. A.L. Czerny, Warszawa 1956, s. 24, I, 147–148.

² Por. *Słownik łacińsko-polski*, oprac. ks. F. Bobrowski, t. 1, Wilno 1905, kol. 1760; *Dicta. Zbiór łacińskich sentencji, przysłów, zwrotów, powiedzeń*, zebrał, oprac. i zredagował C. Michalunio SJ, Kraków 2005, s. 281, poz. 4141.

społeczności. Rozwój cywilizacji zapewnił z czasem niektórym ludziom możliwość poświęcenia się wyłącznie pracy w pełni twórczej, artystycznej, choć oczywiście sztuką trudnili się już mieszkańcy jaskiń, utrwalający na ich ścianach między innymi wizerunki zwierząt i przebieg swych polowań³. Niejednokrotnie dzieła tworzone przez rzemieślników mają również walor artystyczny. Z tego względu nie sposób jednoznacznie wytyczyć granicy między pracą służącą zaspokajaniu podstawowych potrzeb, a wysiłkiem odkrywcy, artysty rzemieślnika, literata (gdy jego myśl służy społeczności za sprawą realizowania celów dydaktycznych i wychowawczych), malarza i muzyka (ich wysiłek zaspokajać ma potrzeby ducha, ale też przemawiać do odbiorcy, przekazując, podobnie jak literatura, konkretne treści, kształtując postawy, unaoczniając zjawiska nadprzyrodzone i pojęcia abstrakcyjne).

Praca literata i malarza służy upamiętnieniu ważnych w dziejach społeczności wydarzeń i osób, ale też zachowaniu dla potomnych świadectwa życia i wysiłku twórczego artysty, który utrwala on w postaci dzieła. Zarazem artysta potrafi przedstawić istotę i sens życia ludzi wykonujących pracę fizyczną, cichą i nieefektywną, bez której jednak niemożliwe jest sprawne funkcjonowanie społeczności.

Praca medyka służy ratowaniu życia, ochronie fizycznego i psychicznego zdrowia człowieka, zapewnieniu odpowiednich warunków sanitarnych. Dziełem umysłu inżyniera jest infrastruktura – trasy komunikacyjne, domy, fabryki i świątynie. Bez jego udziału nie sposób ich wznieść, czy prowadzić efektywnego procesu produkcyjnego. Rolą nauczyciela zaś jest poszerzanie świadomości, wychowanie i edukacja nie tylko ludzi dobrze sytuowanych, ale też najniższych warstw społeczeństwa. Temat pracy w literaturze jest pochodną treści ludzkiego życia, odbiciem przemian społecznych, ideowych, a także religijnych.

Chrześcijaństwo dowartościowywało od początku wypełnianie obowiązków zawodowych i powinności względem państwa. W średniowiecznych zakonach mniszycach pracowitość należało łączyć z innymi formami aktywności, czego poświadczeniem jest między innymi benedyktyńskie motto *ora et labora* (módl się i pracuj, dewiza św. Benedykta z Nursji, ok. 480–547). Godne uwagi jest też stanowisko, jakie zajął wobec pracy Franciszek Salezy (1567–1622), święty Kościoła katolickiego. W dziele *Filotea, czyli droga do życia pobożnego* zalecił współwyznawcom dokładne wypełnianie obowiązków stanowych, widząc w nich sposób osiągnięcia doskonałości moralnej oraz uznając za godną drogę ku Bogu. Kolejnym etapem szacunku dla pracy było potępienie niewolnictwa i handlu ludźmi przez papieża Grzegorza XVI (1765–1846) jako sprzecznych z moralnością chrześcijańską⁴. Problematykę pracy podejmują też kolejne dziewiętnasto- i dwudziestowieczne encykliki papieskie, począwszy od *Rerum novarum* z roku 1891 Leona XIII, *Quadragesimo anno* z 1931 roku Piusa XI, aż po *Laborem exercens* z 1991 roku Jana Pawła II. W ostatnim z tekstów zwraca uwagę nacisk na

³ Zob. A. Rozwadowski, *Obrazy z przeszłości: hermeneutyka sztuki naskalnej*, Poznań 2009, s. 56–57.

⁴ Zob. A. Szafranski, *Etos chrześcijański. II. Przejawy*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1983, kol. 1205.

podmiotowość człowieka pracy. Ma ona służyć dobru pracownika, nie zaś on jej. Jan Paweł II dostrzega też rolę zmechanizowania pracy. W rozważaniach o pracy odnosi się do jej społecznego i moralnego wymiaru w aspektach migracji, płacy, związków zawodowych oraz godności człowieka, w tym prawa do pracy osób upośledzonych⁵.

I. CZYM JEST ETOS (ETHOS), W TYM ETOS PRACY?

Według Marii Ossowskiej, z uwagi na to, że słowo „etos” wywodzi się z greki, zaś obowiązująca transkrypcja znaku ϑ wymaga zapisu „th”, nie zaś „t”, jak w przypadku τ, należy pisać „ethos”⁶. Sądzę, że dla współczesnej polszczyzny to genetyczno-historyczne rozróżnienie nie ma żadnego znaczenia⁷, dlatego interesujące nas słowo zapisywać będziemy jako etos. Według Stanisława Witka, „Etos (gr. obyczaj) to system obyczajów określonej grupy społecznej, wyrażający się w stylu życia. Jest [...] konsekwencją przyjętej w grupie społecznej hierarchii wartości”⁸. Przejawia się w życiu zbiorowości, jak i jednostki. W pierwszym przypadku „[...] polega na powielaniu cech właściwych dla etosu określonej grupy społecznej w konkretnych warunkach historyczno-kulturowych albo stanowi typ postępowania charakterystyczny dla określonej epoki historycznej”⁹. W drugim przypadku ujawnia się jako etos zawodowy, warstw społecznych lub narodu czy też ich grupy.

Zdaniem Williama Grahama Sumnera, amerykańskiego socjologa z przełomu XIX/XX w. etos to swego rodzaju „idea charakteru grupowego” pojmowana jako „ogół cech charakterystycznych, dzięki którym grupa zyskuje indywidualność i wyodrębniana jest od innych”¹⁰. Badacz tak pojmowaną grupę utożsamiał zasadniczo z narodem, ale podawał też przykłady etosu z grup zawodowych, jak stolarze czy kowale.

Do konkretnego obszaru i grupy ludzi odnosi pojęcie etosu współczesny amerykański socjolog Robert K. Merton. Analizuje on etos nauki, który definiuje następująco:

[...] to zabarwiony emocjonalnie zespół wartości i norm uważanych za obowiązujące ludzi nauki. Są one wyrażane w postaci nakazów, zakazów, reguł preferencji i dopuszczalności, które są uprawomocnionymi wartościami instytucjonalnymi¹¹.

⁵ Zob. Jan Paweł II, *Laborem exercens — O pracy ludzkiej*, Wrocław 1992.

⁶ Zob. M. Ossowska, *Ethos rycerski i jego odmiany*, Warszawa 1986, s. 5.

⁷ Ponadto w zasadach transkrybowania tekstów dawnych zaleca się modernizację w wyrazach spolszczonych „th” jako „t” (*Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, oprac. K. Górski, przykłady J. Woronczak, Wrocław 1955, s. 99). *Słownik języka polskiego* nie podaje w ogóle zapisu „ethos” (*Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, wyd. zmien. i popr., t. 1, Warszawa 1992, s. 558–559).

⁸ St. Witek, *Etos*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1983, s. 1195.

⁹ Tamże, kol. 1196.

¹⁰ W.G. Sumner, *Naturalne sposoby postępowania w gromadzie. Studium socjologicznego znaczenia praktyk życia codziennego, manier, zwyczajów, obyczajów oraz kodeksów moralnych*, przekł. i wstęp M. Kempny i K. Romaniszyn, Warszawa 1995, s. 70.

¹¹ R.K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, przekł. E. Morawska i J. Wertenstein-Żuławski, wstęp i red. nauk. J.J. Wiatr, Warszawa 1982, s. 580.

Doprecyzowanie tej definicji stanowią wypowiedzi ukazujące zarówno zawodową praktykę, jak i osobiste reguły postępowania ludzi nauki, próby uchwycenia tzw. „ducha nauki” oraz potępienie tego, co stanowi wykroczenie przeciwko etosowi uczonego.

Z kolei Ossowska definiuje etos jako „styl życia jakiejś społeczności”, „ogólną orientację jakiejś kultury, przyjętą przez nią hierarchię wartości bądź formułowaną *explicitie*, bądź dającą się wyczytać z ludzkich zachowań”¹². Dostrzega więc, iż etos jest to skodyfikowany lub zwyczajowy zbiór zasad postępowania jakiejś grupy ludzi. Reguły te składają się na wyidealizowany wzorzec postawy czy działań właściwych dla danej wspólnoty.

W tym duchu posłużył się pojęciem etosu Max Weber rozpatrujący związek etyki protestanckiej z osiągnięciami kapitalizmu. Dostrzegł on możliwość utylitarne go traktowania norm składających się na etos. Zarazem uważał, iż jest on czymś więcej niż przestrzeganiem zasad postępowania (przynosi korzyści, na przykład uczciwość pozwala uzyskać kredyt). Stosowanie ich umotywowane winno być też zamiarem dochowania wierności postawie etycznej, która wpisana jest w etos jakiejś grupy¹³.

Słowo etos obciążone jest bardzo wieloma konotacjami wynikającymi z funkcjonowania w różnych epokach historycznych i kontekstach. Nie jest to sam tylko etos rycerski w swoich różnych odmianach czasowych i terytorialnych, ale, czego dowodzą liczne tytuły prac książkowych reprezentujących wiele dziedzin nauk zwłaszcza humanistycznych, wzorcowy model postawy urzeczywistniającej wartości ważne dla danej grupy zawodowej lub społecznej.

Pojęcie etosu przywoływane jest przez badaczy reprezentujących różne dziedziny nauki: nie tylko socjologów, ale także historyków, etyków, filozofów, teologów, przedstawicieli nauk o sztuce, pedagogów, uczonych związanych z przemysłem, kulturą, literaturą i językiem.

Szeroki sens pojęcia etosu przyjęli badacze rozważający obszerną sferę zagadnień humanizmu renesansowego i jego wpływu na kulturę epok późniejszych¹⁴.

Liczne tytuły prac książkowych reprezentujące wiele dziedzin nauki przedstawiają etos jako pozytywny wzorzec dla jednostki przynależnej do danej grupy zawodowej. Badacze pisali rozprawy poświęcone etosowi w ogólności¹⁵, ale też etosowi pracy przedstawicieli poszczególnych zawodów. Fundamentalną kwestię dla zagadnienia podejmuje Sławomir Zaręba, który chcąc pisać o etosie pielęgniarki, pyta o rolę powołania w jego kształtowaniu¹⁶, Anna Nawrocka rozszerza zagadnienie na wszystkie zawody związane z medycyną¹⁷. Badacze pisali rozprawy poświęcone etosowi pracy górnika¹⁸,

¹² M. Ossowska, *dz. cyt.*, s. 5.

¹³ Zob. M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, przekł. J. Miziński, Lublin 1994, s. 34–35.

¹⁴ *Etos humanistyczny*, red. P. Urbański, Warszawa 2010.

¹⁵ *Etos pracy*, red. M. Włosiński, Włocławek 2014; *Etos pracy i deontologia zawodowa*, red. M. Kasperski, Warszawa 2011.

¹⁶ S.H. Zaręba, *Powołanie jako imperatyw zawodowy: etos polskich pielęgniarek w badaniach socjologicznych*, Warszawa 2017.

¹⁷ A. Nawrocka, *Etos w zawodach medycznych*, Kraków 2008.

¹⁸ M.J. Piwko, *Górnicy etos: tradycja i współczesność*, Katowice 2006.

rolnika¹⁹, przedsiębiorcy²⁰, leśnika²¹, bibliotekarza²², nauczyciela²³, prawnika²⁴, pracownika nauki²⁵, urzędnika²⁶. Szuka się stałych zasad etosu w kręgu nauki. Ewolucyjnie wraz z upływem czasu etos wykładowcy, profesora wyższej uczelni akademickiej²⁷ sąsiaduje z etosem wychowania, edukacji i pracy pedagogicznej²⁸. Poświęcono też uwagę etosowi służby narodowi i społeczeństwu, który winien być właściwy osobom zatrudnionym w organach państwowych²⁹. Obserwowano tworzenie się etosu pracy motywowanej ideowo na danym terenie, konkretnie na Śląsku³⁰ i realizację etosu pracy organicznej w życiu konkretnego działacza³¹.

Pojęcie etosu stosuje się też do opisu wymagań etycznych determinowanych przez konkretne wydarzenia dziejowe (wojny, niewola polityczna, zesłania, emigracja), funkcjonujących w danym okresie czasu jako wyobrażenie o powinnościach grup narodowych (na przykład polskich żołnierzy, kobiet, zesłańców, emigrantów)³². Pojęcie etosu stosuje się też do specyfiki miejsca zamieszkania, gdy grupa, taka jak diaspora narodowa, w wyniku poczucia odrębności losów wytwarza swój etos³³.

¹⁹ B. Fedyszak-Radziejowska, *Etos pracy rolnika. Modele społeczne a rzeczywistość*, Warszawa 1992.

²⁰ *Etos pracy w praktyce przedsiębiorstw*, red. K. Doktor, Warszawa 2003.

²¹ W. Ojrzyński, *Etos leśnika polskiego*, Warszawa 2005.

²² Z. Żmigrodzki, *Etos bibliotekarza w epoce przemian*, Warszawa 1984.

²³ J. Pękala, *Etos nauczycieli — mit czy rzeczywistość?*, Warszawa 2017; *Etos nauczyciela w jednoczącej się Europie*, red. A.A. Kotusiewicz, Białystok 2004; *Etos nauczyciela. Materiały z sympozjum „O etos nauczyciela” zorganizowanego przez Fundację Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej*, Lublin, 3 października 2004 roku, Lublin 2005.

²⁴ W. Świerzawski, *Etos prawnika*, Sandomierz 1996.

²⁵ *Nauczyciel akademicki — etos i warsztat*, red. B. Bokus, E. Kosowska, Piaseczno 2016; *Autonomia uczelni i środowiska akademickiego — odpowiedzialność i etos akademicki*, Warszawa 2017.

²⁶ *Służba publiczna. Etos pracy urzędników w Polsce*, red. S.H. Zaręba, Warszawa 2015; *Etos urzędnika*, red. D. Bąk, Warszawa 2007.

²⁷ St. Folaron, *Etos profesora XVI wieku. Uniwersytet — człowiek*, Częstochowa 2003; *Etos inteligenta-humanisty pokolenia 1910. Osoba, działalność i twórczość profesora Zdzisława Libery*, red. R. Taborski, Warszawa 2003; W. Sawczuk, *Etos pedagogów / nauczycieli akademickich. Między akademickim sacrum a rynkowym profanum*, Toruń 2009.

²⁸ *Staropolski etos wychowania*, red. E.J. Kryńska, Białystok 2006; *Etos edukacji w XXI wieku. Zbiór studiów*, red. I. Wojnar, Warszawa 2000; *Etos pedagogów i edukacji wobec problemów globalizacji*, red. U. Ostrowska, Bydgoszcz 2002; *Filozofia edukacji i etos rodziny*, red. W. Wójcik, M. Rembierz, Bielsko-Biała 2007.

²⁹ *Jaki etos w administracji — służba publiczna, menedżerski profesjonalizm czy przestrzeganie procedur?*, red. St. Mazur, Gdańsk 2012.

³⁰ U. Swadźba, *Śląski etos pracy. Studium socjologiczne*, Katowice 2001.

³¹ A. Węsierski, *Śliwicki etos pracy organicznej na przykładzie działalności księdza Teofila Krzeszewskiego*, Śliwice 2010.

³² M. Chrostek, *Etos dziewiętnastowiecznych zesłańców*, Wrocław 2008; *Etos Wielkopolan. Antologia tekstów o społeczeństwie Wielkopolski z drugiej połowy XIX i XX wieku*, oprac. W. Molik, Poznań 2005; M. i P. M. Zakrzewscy, *Etos polskiej kobiety na tle drugiej wojny światowej*, Warszawa 2009; M. Kuleba, *Szamil Basajew. Rycerski etos a powinność żołnierska*, Warszawa 2007; *Chrońmy tradycje i etos Armii Krajowej*, red. E.W. Ostrowska, [Gdynia] 2012.

³³ W. Zachariasiewicz, *Etos niepodległościowy Polonii amerykańskiej*, Warszawa 2005; B. Promiński, *Etos Adamopola*, Szczecin 2002.

Istnieje też pojęcie etosu działacza społeczno-politycznego (lewicowego, chłopskiego) i narodowego³⁴. W badaniach długo pomijany był fenomen etosu dworu szlacheckiego³⁵, częściej badano etos chłopski³⁶.

Etos sytuuje się na przecięciu obyczajowości, zwyczaju, religii, prawa, socjologii i etnologii³⁷. Wiązany jest też z upływem czasu w ludzkim życiu. Wyróżnia się etos młodości i starości³⁸.

Badacze biorą pod uwagę aspekt społeczno-konfesyjny etosu pracy³⁹, jak również funkcjonowania rodziny, w tym zwłaszcza małżeństwa, z perspektywy religijno-etycznej⁴⁰. Z kręgiem religijnym wiąże się postawa członków pierwszych wspólnot chrześcijańskich⁴¹, etos wybranej formy modlitwy⁴², model lektury Biblii⁴³, społeczna perswazja wyznaniowa⁴⁴, jak również kultura muzyczna⁴⁵ oraz obecność chrześcijaństwa w Europie⁴⁶, a także działania zespołów charytatywnych organizujących się z pobudek religijnych⁴⁷. W chrześcijańskiej myśli społecznej zauważono ponadto wpływ uniemożliwiającego człowiekowi prawidłowy rozwój bezrobocia, co dostrzegane jest począwszy od encykliki *Rerum novarum* papieża Leona XIII⁴⁸.

³⁴ A. Mencwel, *Etos lewicy: esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Warszawa 1990, ²2009; J.J. Lipski, *Etos Komitetu Obrony Robotników*, Łódź 1986; P.M. Wiśniewska, *Polski polityk a polityczny etos — rozważania na podstawie materiałów opublikowanych w internecie pod koniec pierwszej dekady XXI w.*, Poznań 2010; *Różne oblicza nacjonalizmów: polityka — religia — etos*, red. B. Grott, Kraków 2010.

³⁵ M. Rożek, *Etos dworu szlacheckiego. Szkice z dziejów kultury*, Kraków 2013.

³⁶ St. Siekierski, *Etos chłopski w świetle pamiętników*, Kraków 1992; T. Chrobak, *Etos chłopski w programach stronnictw ludowych*, Rzeszów 1992.

³⁷ J. Tazbir, *Moralność Polaków. Etos i etnos — dylematy współczesne*, Łomża 2001; W.W. Szczęsny, *Edukacja moralna. Logos, antropos, praxis, etos*, Warszawa 2001; St. Klein, *Etos zachodnioafrykańskiego Ludu Ewe w świetle zasad moralności chrześcijańskiej*, Opole 2000; P. Bortkiewicz, *Etos pracy. Nauczanie moralne i społeczne kardynała Stefana Wyszyńskiego*, Poznań 2001; *Etos współczesnej emigracji polskiej — w świetle nauczania papieża Jana Pawła II. Referaty wygłoszone na sympozjum w Rzymie, wrzesień 2006*, Katowice 2007.

³⁸ K. Bukowski, *Etos młodości*, Wrocław 1991; N. Pikuła, *Etos starości w aspekcie społecznym. Gerontologia dla pracowników socjalnych*, Kraków 2011.

³⁹ *Etos pracy w przestrzeni społeczno-pastoralnej*, red. I. Celary, Katowice 2015.

⁴⁰ G. Grzybek, *Etos życia. Wychowanie do małżeństwa w założeniach etyki rozwoju*, Rzeszów 2014.

⁴¹ D. Muszytowska, *Etos chrześcijańskiej wspólnoty. Socjoretoryka Listu Jakuba*, Warszawa 2016.

⁴² St.M. Kaldon, *Logos i etos różańca*, Sandomierz 2011.

⁴³ H. Langkammer OFM, *Stary Testament odczytany na nowo. Wprowadzenie, treść teologiczna, etos*, Lublin 1994.

⁴⁴ T. Wołoszyn, *Etos społeczeństwa polskiego na progu XXI wieku a ewangelizacja*, Warszawa 1994.

⁴⁵ G. Miśkiewicz, *Grecki etos muzyczny i jego wpływ na kształtowanie się koncepcji śpiewu Kościoła w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, Lublin 2014.

⁴⁶ K.F. Papiak, *Nowy etos Starego Kontynentu. Chrześcijaństwo wobec Europy*, Wrocław 2012.

⁴⁷ M. Olczyk, *Etos chrześcijańskiego wolontariatu. Studium teologicznomoralne na przykładzie Florenckiej Archikonfraterni Miłosierdzia*, Poznań 2012.

⁴⁸ Zob. J. Mariański, *Etos pracy bezrobotnych. Raport z badań empirycznych*, Lublin 1994.

Godne uwagi jest funkcjonowanie etosu wspólnot młodzieżowych, ukazywane w perspektywie socjologicznego opisu zjawisk społecznych⁴⁹. Z tą samą sferą wiąże się charakterystyka działania osób uprawiających sporty ekstremalne (na przykład taterników)⁵⁰ i podróżników (miłośników Islandii)⁵¹.

O etosie artysty teatralnego mówi się we wszelkich możliwych jego wariantach⁵², także w perspektywie relacji życie a sztuka⁵³, wiąże się z twórczością literacką przeznaczoną dla teatru mającego ukazywać kanon wartości i myśli⁵⁴. Etos ów obejmuje ponadto inne wybrane obszary sztuki i kultury⁵⁵, jak i styku kultury i języka⁵⁶. Liczne studia poświęcono zagadnieniu etosu w literaturze, w twórczości wybranych pisarzy⁵⁷.

Powraca też w publikacjach mówiących o etosie znane z pracy Ossowskiej zagadnienie etosu rycerskiego⁵⁸. Ponadto pojęcie etosu dotyczyć może też sfery sportu⁵⁹, jak i reguł panujących w cyberprzestrzeni⁶⁰. W perspektywie etosu można też postrzegać prowadzenie przedsięwzięć biznesowych⁶¹, jak i z związanych z przemysłem oraz działalnością przetwórczą⁶². Szczególną mnogość kontekstów, w jakich może funkcjonować

⁴⁹ Np. P. Kulas, *Inteligencność zaprzeczona. Etos i tożsamość młodych inteligenckich elit*, Warszawa 2017; B. Noszczak, *Etos gniewu. Antykomunistyczne organizacje młodzieżowe w Warszawie (1944–1989)*, Warszawa 2015; B. Klepajczuk, *Etos pracy w przededniu transformacji systemu społecznego*, Szczecin 1995; J. Mariański, *Etos pracy bezrobotnych. Raport z badań empirycznych*, Lublin 1994; A. Olech, *Etos zawodowy pracowników socjalnych: wartości, normy, dylematy etyczne*, Katowice 2006.

⁵⁰ Z.K. Tomasiak, *Etos polskich taterników jaskiniowych i funkcjonowanie grup taternicznych w świetle katolickiej nauki społecznej*, Tarnów 2014.

⁵¹ *Islandia. Etos amatora*, red. Ł. Bukowiecki, M. Czernomazowicz, W.K. Pessel, Warszawa 2011.

⁵² *Rzemiosło teatru. Etos, profesje, materia*, red. A. Dąbek, Kraków 2015.

⁵³ *Etos życia — etos sztuki. Wokół legendy o św. Genezjuszu — aktorze*, cz. 3, red. M. Leyko, Łódź 2012.

⁵⁴ Z. Specht-Abamiuk, *Słowo i miecz. Logos i etos dramaturgii Karola Wojtyły — Jana Pawła II*, Warszawa 2012.

⁵⁵ J. Brach-Czaina, *Etos nowej sztuki*, Warszawa 1984; A. Markowska, *Komedia sublimacji — granica współczesności a etos rzeczywistości w sztuce amerykańskiej*, Warszawa 2010; *Układ gniazdowy terminów i słownik słów kluczowych wybranych kategorii kultury — etos, obrzędy, demonologia, magia*, red. C. Robotycki, Kraków 2002.

⁵⁶ *Słowiańskie języki, literatury i kultury. Etos w świetle historii i współczesności — zbiór artykułów naukowych*, red. S. Musijenko, Grodno 2003.

⁵⁷ *Tymon Terlecki. Etos emigranta*, red. M. Mroczkowska-Gessek, Toruń 2004; W. Krajka, *Isolacja i etos. Studium o twórczości Josepha Conrada*, Wrocław 1988; M. Kuran, *Etos sarmackiego wodza we „Władysławie IV” Samuela Twardowskiego ze Skrzypny*, [w:] *Sarmackie Theatrum*, red. R. Ocieczeł, B. Mazurkova, t. 1: *Wartości i słowa*, Katowice 2001, s. 37–54; tenże, *Etos wodza w twórczości Samuela Twardowskiego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica”, t. 7: 2005, s. 65–96.

⁵⁸ Z. Najder, *Etos rycerski*, Warszawa 2016; *Etos rycerski w Europie Środkowej i Wschodniej od X do XV wieku*, red. W. Peltz, J. Dudek, Zielona Góra 1997; J. Piwowarski, *Etos rycerski i jego odmiany w koncepcji Marii Ossowskiej. Przyczynek do budowy kultury bezpieczeństwa*, Kraków 2010.

⁵⁹ *Logos i etos polskiego olimpizmu*, red. J. Lipiec, Kraków 1994.

⁶⁰ K. Dobrzeński, *Prawo a etos cyberprzestrzeni*, Toruń 2004.

⁶¹ Czasopismo „Biznes i Etos”.

⁶² *Etos polskich przetwórców żywności*, red. ks. A. Wysocki, Warszawa 2016; W. Baka, *Firma geodezyjna. Kanony i etos zawodu*, Katowice 2014.

słowo i pojęcie etos oddaje utrwalaona w tytule jednej z prac zbitka pojęciowa „Logos, etos, chaos”⁶³. Obok terminu etos aż trzykrotnie w tytułach znajdujemy słowo logos.

W przypadku etosu pracy nie można zatem mówić o jednym wspólnym etosie, lecz o licznych jego odmianach. Inny jest bowiem etos pisarza, inny natomiast rolnika, hutnika, nauczyciela, przetwórcy żywności, flisaka, filmowca, geodety, muzyka, menedżera, inny wreszcie (czy jeszcze związany z pracą?) bezrobotnego! Te wszystkie zróżnicowane etosy są ważne dla obrazu etosu pracy w literaturze i kulturze, ponieważ twórcy starają się reprezentować je w swoich dziełach z myślą nie tylko o zaspokojeniu ciekawości odbiorcy, ale dążąc do oddziaływania o charakterze wychowawczym, by zachęcić do wdrażania w życie danej postawy, bądź ją napiętnować albo chociażby poddać pod rozważę, czyniąc przedmiotem refleksji.

Etos pracy jawi się jako zespół reguł, jakim winni sprostać członkowie grupy trudniący się daną profesją. Obejmuje on obszar moralności i etyki (uczciwości, pieczołowitości i rzetelności), jak i profesjonalizmu, a więc przestrzeganie zasad wykonawczych związanych z daną pracą. Reguły te mogą obejmować też różnego rodzaju czynności niemające bezpośredniego wpływu na efekt końcowy pracy, motywowane jednak religijnie czy magicznie (np. w związku z przesądami, jakimi kieruje się dana grupa zawodowa, choćby górnicy).

Etos pracy ukazany w literaturze służy celom poznawczym, ustanawianiu modeli postępowania nierzadko tożsamyh z wzorcami osobowymi, apologii pewnych grup zawodowych, ujawnieniu i utrwaleniu w powszechnej świadomości reguł, jakimi się one kierują, czasami reguł tych gloryfikacją oraz heroizacją wykonawców czynności uważanych za szczególnie trudne czy wartościowe z perspektywy społecznej. Literatura ma w ramach retorycznego doradzania (*suassio*) zachęcać do naśladowania propagowanych czy też przybliżanych w ramach opisu wzorców postaw. Zarazem sugeruje, by nie prowadzić działań stojących w sprzeczności z ukazywanym modelem.

Słowo i etos stały się osią rozważań Rocha Sulimy poświęconych przemijającej kulturze chłopskiej. Studia mają wymiar antropologiczny. Wiodącymi pojęciami stają się między innymi: symbole i rzeczy, wartości kultury, umiar, płacz i milczenie, *sacrum* w relacji do słowa, fotografia, wojna, regionalizm i mity europejskie⁶⁴.

Zagadnieniu pracy poświęcono tom *Praca i uczciwość* ukazujący ją w perspektywie etycznej. Badaniem objęto kwestię norm moralnych w kontekście pracy, etyczne problemy zawodu nauczyciela, swoistość oddziaływania uczelni i naukowców, dobrych i złych stron pracy umysłowej, relacji robotnik — praca, relacji interpersonalnych w pracy wykraczających poza jej ramy w postaci zadań wykonywanych za dodatkowym wynagrodzeniem czy dla wybranych osób, wreszcie obecność spożywania alkoholu w czasie pracy, jak też problem korupcji w perspektywie pracy⁶⁵.

⁶³ *Logos, etos, chaos — miscellanea*, red. P. Piekarski, Poznań 2010.

⁶⁴ R. Sulima, *Słowo i etos, Szkice o kulturze*, Kraków 1992.

⁶⁵ *Praca i uczciwość*, red. A. Pawełczyńska, Warszawa 1992.

Etyczny wymiar pracy stał się też centrum rozważań zgromadzonych w tomie *Etos pracy*. Badacze omawiali zagadnienia z kręgu higieny i bezpieczeństwa pracy rozpatrywane w perspektywie etycznej i personalistycznej, w świetle pojęcia etosu pracy, dobrych praktyk i kultury organizacyjnej. Ważkim zagadnieniem stało się ryzyko zawodowe. Pisano także o roli związków zawodowych jako ciała mającego zapobiegać dyskryminacji w zatrudnianiu pracowników oraz o budowaniu relacji międzyludzkich w miejscu pracy.

Z perspektywy literaturoznawczej i językowej pracą zajęli się badacze, których studia złożyły się na tom poświęcony pracy i zabawie w literaturach z kręgu słowiańskiego. Rozprawy ukazują pracę w kontekście odpoczynku, obejmują literaturę polską, rosyjską, bułgarską, od dawnej po współczesną⁶⁶.

II. ETOS PRACY W LITERATURZE — PRZEGLĄD (WYBRANE DZIEŁA I OPRACOWANIA)

Tematyka pracy obecna jest w różnym nasileniu w dziejach literatury, jak również kultury od jej początków po współczesność. Znajduje to odbicie w poświęconych jej opracowaniach, jako że budzi duże zainteresowanie w tych momentach dziejowych, gdy problematyka pracy nabiera szczególnego znaczenia, przeradzając się wręcz w jej kult, który promować ma literatura. Na wartość pracy zwracano szczególną uwagę w dobie pozytywizmu, jak i w powojennym okresie socrealizmu. Charakterystyce obrazu pracy w literaturze staropolskiej poświęcono osobne studium w obecnym tomie, stąd też pomijam tu ów okres, zaczynając przegląd od literatury oświecenia i romantyzmu. Przedstawiony dalej zarys w swej rozciągłości ukazuje stopniowe poszerzanie się znaczenia pojęcia pracy. Od wykonywanej na roli przez chłopów i nadzorczej realizowanej przez szlachcica gospodarza, poprzez zatrudnienia literackie, ale i rzemieślnicze, kupieckie, po w końcu urzędnicze, robotnicze i naukowe.

Praca służy zaspokajaniu głodu, wymianie dóbr w społeczeństwie, ale też stanowi odpowiedź jednostki na oczekiwanie, jakie formułuje wspólnota ludzka potrzebująca dróg, pojazdów służących do transportu, narzędzi czy żywności, jak również urzędników i artystów.

Szkice interpretacyjne o literaturze drugiej połowy lat siedemdziesiątych poświęcone poezji i prozie gromadzi tom *Etos lumpa*. Ten nośny tytuł odsyła przede wszystkim do rozważań poświęconych bohaterom z marginesu społecznego, ukazaniu ich stosunku do pracy. Mieczysław Orski umieszcza w polu obserwacji twórczość Marka Nowakowskiego, Andrzeja Brychta, Edwarda Stachury, Stanisława Czycza, Ireneusza Ireduńskiego, Stanisława Chacińskiego, Marka Pilota i Zygmunta Trziszki oraz późniejszych debiutantów. Bohaterowie ich utworów podejmują prace dorywcze, często mocno się w nie angażują. Istotą jednak ich życia jest aktywność literacko-kulturalna, zaś „etat”, na przykład robotniczy, ma stanowić dla tych zajęć przykrywkę. Praca to dla nich przygoda. Swistość etosu lumpa stanowi bunt i poczucie wyobcowania, dążność do przeciwstawienia się etosowi szczęścia mieszczańskiego — rodzinnego i zawodowego⁶⁷.

⁶⁶ *Praca i odpoczynek w literaturach słowiańskich*, red. E. Małek, Łódź 2003.

⁶⁷ M. Orski, *Etos lumpa. Szkice literackie*, Wrocław 1978, s. 16–24.

Zagadnienia pracy lub/oraz etosu w literaturze stanowią temat studiów poświęconych twórczości niektórych literatów. Pojęcia izolacji i etosu słusznie uczynił dominantą rozważań Wiesław Krajka, monografista twórczości Josepha Conrada. W charakterystyce tej twórczości z perspektywy etosu istotną rolę odgrywa także pojęcie pracy, obowiązku i walki. Studium w aspekcie etosu ukazuje pracę marynarzy, kolonizatorów i działaczy politycznych⁶⁸.

Redaktorzy tomu gromadzącego interpretacje prozy Gustawa Herlinga-Grudzińskiego uznali, że dominantę rozważań o twórczości, ale i działalności pisarza stanowią pojęcia etos i artyzm; ponieważ pierwsze uchodziło za wiodące do czasu ukazania się ich publikacji, chcieli więc położyć większy nacisk na artyzm⁶⁹.

III. PRACA W DOBIE OŚWIECENIA I EPOCE ROMANTYZMU

W literaturze oświeceniowej zwraca uwagę między innymi postać z powieści Ignacego Krasickiego o poszukiwaniach Mikołaja Doświadczyńskiego, który po licznych perypetiach odnajduje sens życia w pracy. Dowiaduje się o jej wartości od mędrca, u którego pobierał nauki i praktykował jako parobek. Ten sam autor wspominał o pracy również w *Panu Podstolim*. Bohater ten wcielił już w życie ideały zaszczipione Doświadczyńskiemu. Został wzorowym gospodarzem i ojcem rodziny, który dzięki pracy doskonale zorganizował swój świat.

Motyw pracy jako narzędzia pozwalającego znaleźć człowiekowi miejsce w życiu, akceptację środowiska oraz stały dochód przynosi *Kordian* Juliusza Słowackiego z 1834 roku, w tym szczególnie opowiedziana przez Grzegorza bajka *O Janku, co psom szył buty*. Choć Janek nie potrafił odnaleźć się w systemie oświaty ani w szkolnictwie zawodowym, zrobił oszałamiającą karierę na królewskim dworze dzięki odwadze, innowacyjności swego pomysłu i uczciwej pracy.

Szlacheckie zajęcia gospodarskie przedstawił Adam Mickiewicz w *Panu Tadeuszu*. Poeta ukazał głównie prace związane z życiem na wsi, uprawą roli, przydomowym warzywniakiem. W księdze I *Gospodarstwo* widzimy Zosię, która przerwała podlewanie ogródka; wybiegła, porzuciwszy konewkę. Widać też dziewczynę w ogrodzie karmiącą drób w towarzystwie dzieci (ks. III *Umizgi*). Nowością zdaje się ukazanie prac dziewczynki, nastolatki, która wejść ma lada chwila do świata dorosłych. Sielski obraz pracy na roli, która ustaje wraz z zachodem słońca, kreśli Mickiewicz także w księdze I:

„[...] I wnet sierpy gromadnie dzwoniące
We zbożach i grabliska suwane po łące
Ucichły i stanęły: tak pan Sędzia każe,
U niego ze dniem kończą pracę gospodarze.
„Pan świata wie, jak długo pracować potrzeba;
Słońce, Jego robotnik, kiedy znidzie z nieba,
Czas i ziemianinowi ustępować z pola”.

⁶⁸ W. Krajka, *dz. cyt.*

⁶⁹ *Etos i artyzm. Rzecz o Herlingu-Grudzińskim*, red. S. Wysłouch i R.K. Przybylski, Poznań 1991.

Tak zwykł mawiać pan Sędzia, a Sędziego wola
Była ekonomowi pocziwemu święta;
Bo nawet wozy, w które już składać zaczęto
Kopę żyta, niepełne jadą do stodoły;
Cieszą się z nadzwyczajnej ich lekkości woły⁷⁰.

Sędzia jest gospodarzem oświeconym, który nie obciąża swych chłopów pracą ponad miarę. Powstrzymuje ekonoma przed wyzyskiem, dba o ludzi. Ograniczenie czasu pracy tylko do zachodu słońca to przejaw szacunku dla poddanych.

Mickiewicz wspomina też o pracy osobiście wykonywanej przez zubożałą zagrodową szlachtę — Dobrzyńskich. Różni ich od chłopstwa jedynie strój („Zwykli byli Dobrzyńscy żyć o łatwym chlebie. / Teraz zmuszeni sami pracować na siebie” — *PT*, ks. VI: *Zaścianek*, s. 309, w. 387–388).

W dziejach Jacka Soplicy vel Księdza Robaka znajdujemy epizod mówiący o wykonywaniu niewolniczej pracy. Bohater wspomina swój więzienny trud:

Pracowałem przy taczkach rok w pruskiej fortecy,
Trzy razy Moskwa kijmi zraniła me plecy,
Raz już wiedli na Sybir; potem Austrijcy
W Szpilbergu zakopali mnie w lochach do pracy, [...]
(*PT*, ks. X: *Emigracja*, s. 471, w. 844–847)

Pisze też poeta o krwawej pracy, czyli udziale w walce zbrojnej. Gotowa do podjęcia zadań związanych z zarządzaniem gospodarstwem jest Zosia, mająca poślubić Tadeusza (*PT*, ks. XII: *Kochajmy się*, s. 541, w. 522–525).

Żartobliwie temat pracy potraktował Mickiewicz w balladzie *Pani Twardowska*. Mefistofeles miał spełnić trzy niewykonalne zadania przed zabranie do piekła obiecanej mu duszy Pana Twardowskiego. Niemożliwa do zrealizowania z pozoru pierwsza praca okazała się banalnie prosta dla kandydata na nowego Herkulesa. Bez większego trudu wykarmił konia z godła karczmy, ukręcił bicz z piasku, wybudował zajazd z ziarnek orzecha wysoki jak Karpaty, sporządził strzechę z żydowskich bród podbitą mąkowym ziarnem, z którego wykonane też zostały trzy ćwieki. Druga praca okazała się równie prosta, diabeł skąpał się w święconej wodzie. Choć nie sprawiło mu to przyjemności, jednak wywiązał się należycie ze zobowiązania. Natomiast trzecia praca skłoniła go do ucieczki: nie zgodził się zamieszkać w roli męża z Panią Twardowską, na miejsce swego nieszczęsnego kontrahenta. Mickiewiczowy Mefistofeles nie wykonał swych trzech prac, nie okazał się więc nowym Herkulesem.

W ujęciu wieszczów temat pracy nie wyewoluował jeszcze poza krąg znany kulturze staropolskiej (praca na roli, trud literata, praca niewolnicza), nie wyszedł poza społeczny dydaktyzm. Po wykonującej domowe zajęcia sportretowanej w *Trenach* Urszulce

⁷⁰ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem*, wyd. 10, oprac. St. Pigoń, aneks J. Maślanka, Wrocław 1994, BN I 83, s. 20, ks. I: *Gospodarstwo*, w. 198–209. Wszystkie cytaty z utworu podaje się za tym wydaniem, opatrując skrótem (*PT*, numer i tytuł księgi oraz strona i wersy).

Kochanowskiej pojawia się dopiero Mickiewiczowa Zosia z Soplicowa jako opiekunka drobiu i ogrodniczka sprawująca pieczę nad wiejską dzieciną.

IV. W KRĘGU PRACY ORGANICZNEJ, PRACY U PODSTAW I JEJ DALSZYCH PRZEwartościowań — LITERATURA DRUGIEJ POŁOWY XIX WIEKU I PIERWSZEGO CZTERDZIESTOLECIA WIEKU XX

Fundamentalne znaczenie dla obrazu pracy w literaturze polskiej XIX wieku ma twórczość powieściowa Józefa Ignacego Kraszewskiego, który za cel działalności pisarskiej uznawał odtworzenie wiernego obrazu życia społecznego.

Z tego względu ważny w jego dorobku wydaje się traktat zatytułowany *O pracy* opublikowany wkrótce po jubileuszu pięćdziesięciolecia działalności literackiej obchodzonego w roku 1879. Sytuował się on na pograniczu ekonomii, socjologii i filozofii społecznej, ukazał się w 1884 roku. Kraszewski określił obszary i miejsca, jakie skojarzył z pracą. Można ją więc wykonywać na polu — w rolnictwie, w lesie — polując bądź prowadząc gospodarkę leśną, na morzu i rzekach — pływając, łowiąc ryby, na wsiach i w miastach — zajmując się rzemiosłem, handlem, ale też wykonując pracę umysłową w tym artystyczną. Kraszewski sformułował następującą definicję: „Wszelka robota ludzka, czy rękami, czy głową człowiek robi, nazywa się pracą”⁷¹. Na równi zdaje się więc traktować pracę umysłową i fizyczną. Stwierdził, że jej wykonanie wymaga dwu komponentów: czasu i siły. Jej genezy doszukiwał się w prawie Bożym oraz w konieczności zdobycia pokarmu, jak również ubioru. Skontrastował pracę i próżnowanie, którego skutkiem jest głód i śmierć bądź w ostateczności ludożerstwo. Wymienił następujące zawody zapewniające człowiekowi pokarm: rolnik, młynarz, piekarz, rzeźnik i ogrodnik. Zachwalał podział pracy, omawiając go na przykładzie produkcji książki obejmującej nie tylko jej napisanie, ale też ułożenie, do czego konieczne są ruchome łożyska czcionki oraz też tusz i papier. Jej wyprodukowanie i sprzedaż wymagają społecznej kooperacji. Kraszewski dostrzegł walory druku obniżające koszty i czas wytworzenia książki, co powoduje jej upowszechnienie i znaczący spadek ceny na tle książki rękopiśmiennej. Uważał też, iż wartościowym wynalazkiem jest specjalizacja pracy, jej podział. Dzięki niej można pracę przyspieszyć, zaś wielokrotne wykonywanie tej samej czynności z pomocą kosztownych maszyn i narzędzi przyczynia się do wzrostu wydajności i obniżenia ceny produktu finalnego. Drogie, specjalistyczne narzędzia spłacają się w miarę upływu czasu. Specjalizacja skutkuje też koniecznością wymiany dóbr między podanymi przykładowo: rolnikiem, szewcem i stolarzem. Specjalizacja jest korzystna także dlatego, że przyczynia się do podniesienia jakości produktu finalnego. Jej walory widział Kraszewski także w skali międzynarodowej. Z zagranicy sprowadza się, jak pisał, bawełnę, cytryny i kawę. Dostrzegł też rolę pieniądza jako narzędzia ułatwiającego wymianę handlową. Dowodził Kraszewski, że „pieniądze zdobywa się pracą”⁷², jeśli ktoś chce je posiadać, musi pracować. Odwołał

⁷¹ J.I. Kraszewski, *O pracy*, Warszawa 1884, s. 5.

⁷² Tamże, s. 19.

się też do przysłów mówiących o równowartości pracy i zapłaty za nią, tego, że jest środkiem niwelującym biedę. Szczegółowo omówił Kraszewski różnice w pracy fabrykanta i rzemieślnika, między pracą wykonywaną z udziałem narzędzi i maszyn, przez pojedynczą osobę lub zespół. Osobno postrzegał pracę rolnika. Korzyścią, jaką ów zyskuje, jest możliwość obcowania z naturą, co stanowi przeciwieństwo mieszczań pracujących za warsztatem lub stołem. Pisarz zauważył tworzywo, jakim dla rolnika jest ziemia, dla kowala żelazo, dla tkacza przędza, zaś dla garncarza glina. Za wykonawcę pracy uważał Kraszewski również kupca, który wszakże nie jest wytwórcą, nie zajmuje się też wydobywaniem. Zapewnia jednak możliwość pozyskania surowców i zbytu gotowych produktów. Bolesławita omówił też społeczny pożytek pracy innych nieoczywistych zawodów, jak nauczyciel, który uczy podstawowych czynności: pisania, czytania i liczenia, otwierających drogę do innych zajęć oraz modyfikuje świadomość poszerzającą horyzonty. Wiedza bowiem czyni z piekarza, fabrykanta, rolnika, kupca i urzędnika fachowców w ich profesjach. Docenił też Kraszewski wartość pracy urzędników. To oni, mając narzędzie w postaci prawa, regulują funkcjonowanie społeczności jako jego stróżę zapewniający bezpieczeństwo osób i mienia, jako inicjatorzy wytworzenia służącej wszystkim infrastruktury, na przykład drogowej, dzięki środkom pozyskanym z podatków, wreszcie budujący zaufanie publiczne, które potrzebne jest do udzielania pożyczek. Nakreślony przez Kraszewskiego porządek społeczno-ekonomiczny oparty na pracy czerpie z doświadczeń administracji pruskiej, z czasu zamieszkania prozaika w Dreźnie. Ma też przełożenie na działalność pisarską.

Wśród kreślonych przez Bolesławitę literackich obrazów pracy zwraca uwagę charakterystyka kariery urzędniczej opisana w powieści *Brühl*. Twórca ukazuje mechanizmy funkcjonowania dworu, drogi urzędniczego awansu, rozdarcie między korzyścią własną i wspólną. Przykładem błyskotliwej kariery był awans Henryka Brühla na dworze Augusta III Sasa osiągnięty dzięki wykształceniu i zdolnościom. Inny model reprezentował Aleksander Sułkowski, który należał do elity uzyskującej urzędy dzięki pochodzeniu. Brühl jako minister finansów potrafiący za wszelką cenę zapłacić królewski skarbiec oraz umiejący sprawnie redagować korespondencję monarchy, ostatecznie pozbył się konkurenta. Do kanonu umiejętności dworzan należał brak okazywania uczuć i emocji bez względu na sytuację. Niezastąpiona w pracy na dworze była wiedza o systemie funkcjonowania kancelarii, informacje o ludziach. Ta intelektualna praca była pełna emocji, wywoływała stres i czasami lęk, towarzyszące trosce o zapewnienie funduszy, jak i wynikające z konieczności prowadzenia nieustannie intryg oraz podstępów. Kraszewski tych metod nie pochwalał, niemniej ukazał i ten wymiar pracy urzędnika dworskiego, odsłonił system, w którym nie liczy się pełniona funkcja, ale miejsce w nieformalnej hierarchii dworskiej⁷³.

Według Alicji Kuleckiej obraz kultury pracy ukazuje również powieść *Kamienica w Długim Rynku*, niosąca pochwałę towarzyszących jej gospodarności, oszczędności,

⁷³ Zob. A. Kulecka, „Brühl” Józefa Ignacego Kraszewskiego — literackie studium biurokracji, [w:] *Dzieje biurokracji*, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, t. 4, cz. 1, Lublin–Siedlce 2011, s. 391–410.

porządku panującego u Niemców⁷⁴. Pierwszy bohater, Jan Paparona, dorobił się na handlu dzięki wytrwałości, cierpliwości, talentowi i zaangażowaniu w pracę kupiecką. To przykład człowieka sukcesu, który inwestował w syna Bartłomieja. Ten jednak nie potrafił wykazać się energią i zaangażowaniem ani też umiejętnościami ojca. Odziedziczony po przodkach kult pracy dał znać o sobie w przypadku prawnuczki Jana, Klary, która po zubożeniu rodu gotowa była zarabiać pracując jako nauczycielka muzyki i języka francuskiego, musiała przejść wszystkie szczeble rozwoju zawodowego. Pani Lamm uświadamiała ją: „— Wiesz, jak się poczyna [...] oto wchodzi się na małą jakąś posadę i powoli dobija lepszemu położeniu [...]. Musiałabyś zaczynać od tak mało przynoszącej pracy”⁷⁵.

Praca rzemieślnicza pojawia się w powieści *Krewni* z 1856 roku Józefa Korzeniowskiego. Szlachcic, Ignacy Zabuzski, absolwent gimnazjum, zgłosił się do cechu stolarskiego, do którego został przyjęty. Pisarz przybliżył funkcjonowanie samego cechu, obrzędy i obowiązujące przepisy, nakreślił też drogę zawodową bohatera. Był on w terminie u majstra Hebla, Niemca, który bardzo lubił swego czeladnika. Nowością w powieści jest ukazanie jako godnej uznania i naśladowania drogi wiodącej szlachtę do pracy zawodowej. To forma zapewnienia zubożałym przedstawicielom tego stanu stabilnej przyszłości i stałego zajęcia. Pisarz zobrazował w tonie pochwały efekt pracy Ignacego:

Tam na najcenniejszym miejscu stały obok siebie dwie roboty Ignasia, owa kanapka, którąśmy wyżej opisali, i biurko damskie, palisandrowe, bez zbytku ozdób wyrzynanych, gładkie, proste formą, ale tak kształtne, piękne i wykończone, że nieznamy nie mógł się od niego oderwać i wieszował majstrowi, który takiego ucznia ukształcił⁷⁶.

Korzeniowski chwalił więc szlachectwo, którego członkowie tego stanu mogą dowodzić poprzez rzetelność pracy, pomysłowość, zapał i entuzjazm. Szlachectwo i zalety rzemieślnicze spotykały się w dobroci wobec ludzi, szacunku dla pracy, rzetelności, uczciwości i solidarności cechowej (stanowej). Bohater obrał taką drogę, ponieważ nie chciał, by jego kariera jako urzędnika zależała od łaski czy niełaski wyżej postawionych. Jako czeladnik i majster mógł uzyskać wyższy dochód, zaś jego zarobki miały zależeć wyłącznie od osobistej pracowitości. Ignacy przekonywał brata narzeczonej:

Dobry czeladnik zarabia dwa do trzech dukatów tygodniowo, co czyni przeszło dwa tysiące pięćset złotych na rok i jest już utrzymaniem pewnym i zależącym tylko ode mnie, od mojej pilności i przemysłu, a więcej od nikogo. Za rok potem, lub najdalej dwa, mogę zostać sam majstrem i być pewnym, że gdziekolwiek się obróć, będę miał chleb dla siebie i dla drugich i przyjdę z czasem do uczciwego dostatku, do jakiego każdy człowiek, szanujący swoją niezależność, dążyć powinien⁷⁷.

Korzeniowski propagował więc model życia oparty na samostanowieniu jednostki o swoim losie, odrzuceniu mitologii stanowej. Pozorna degradacja zapewnia mu zabezpieczenie materialne.

⁷⁴ Zob. A. Kulecka, *dz. cyt.*, s. 396.

⁷⁵ J.I. Kraszewski, *Kamienica w Długim Rynku*, Kraków 1987, s. 111.

⁷⁶ J.K. Korzeniowski, *Krewni*, t. 3–4, Kraków 1957, s. 305.

⁷⁷ Tamże, t. 3, s. 116.